

TISZTELETKÖR

Pál Engel:

The Realm of St. Stephen
A History of Medieval Hungary
895–1526

Translated by Tamás Pálosfalvi

Edited by Andrew Ayton

I. B. Tauris Publishers,
London–New York, 2001. 452 pp.

Engel Pál:

Szent István birodalma
A középkori Magyarország

---

története

História–MTA Történettudományi
Intézete, Budapest, 2001. 342 old.

+ 7 térkép, 2480 Ft

(Históriai Könyvtár,

Monográfiák, 17.)

EGYSÉGES KÉP A MAGYAR KÖZÉPKORRÓL

A 2001 augusztusában súlyos betegségben elhunyt, talán legkiválóbb magyar középkorkutató, Engel Pál, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, még megérhet-e összefoglaló főműve megjelenését. A szerző első sorban a XIV. század és a XV. század első felének, tehát a magyar Anjouk és Luxemburgi Zsigmond uralkodásának vezető kutatója volt. Ebből a korszakból gyakorlatilag valamennyi magyar okleveles forrást ismerte, alapos forrásszintű ismeretekkel rendelkezett azonban az ezt megelőző és követő középkorról is. Nem véletlenül hangsúlyoztam forrásismeretét. Egész életében viszolygott a történettudományban is

KUBINYI ANDRÁS

érvényesülő és gyakran változó elméletektől, nem tartozott egyik is-

kolához sem, kizárólag oklevelekkel (vagy más forrásokkal) igazolható nézeteket foglalt írásba. Bár hatalmas nyelvtudása következtében jól ismerte a legkülönbözőbb nyelveken megjelent középkori történeti szakirodalmat, onnan leginkább csak adatokat vett át.

Tisztában volt azzal, hogy nagy szolgálatot tehet a magyar történettudománynak, ha impozáns forrásszintű rendszerezve közkinccsé teszi. Ezért jelentette meg 1996-ban két kötetben – *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* című munkáját –, amelyben valamennyi fontos tisztségviselő (beleértve az

---

1 ■ Vö. Kubinyi András: A középkori magyar politikai elit. *BUKSZ*, 1999. tavasz, 30–36. old.

2 ■ Engel Pál: *Magyar Középkori Adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia*. MTA Történettudományi Intézete. Arcanum Digitéka, 2001.

3 ■ A három szerző szóba jöhető műveit idézi: Engel Pál: Propozográfia. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. Bertényi Iván, Pannonica–Osiris, Bp., 1998. 38. old. (A Történettudományi Kézikönyve I.)

4 ■ Engel Pál: A honor. (A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. *Történelmi Szemle*, 24 (1981) 1–19. old.; uő: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréhez. *Századok*, 96 (1982) 880–920. old.

5 ■ Fügedi Erik: Királyi tisztség vagy hűbér? *Történelmi Szemle*, 25 (1982) 483–509. old.

6 ■ Vö. egy nemrég megjelent összefoglaló munkát: Bertényi Iván: *A tizenegyedik század története*. Pannonica, Bp., 2000. 90. old.

---

7 ■ Engel Pál: Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. *Történelmi Szemle*, 39 (1997) 137–157. old.

8 ■ Bertényi: *i. m.* 136–141. old.; uő: A XIV. századi magyar földbirtokpolitika néhány fontosabb kérdése. In: *Analecta Mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról*. Szerk. Neumann Tibor. Argumentum, Bp., 2001. 13–35. old.

9 ■ Engel Pál: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*. Háttér Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1990. 388. old. (Magyarok Európában I. szerk. Glatz Ferenc); Engel Pál, Kristó Gyula, Kubinyi András: *Magyarország története 1301–1526*. Osiris, Bp., 1998. 419. old. (Engel ebben az 1382–1457 közti részt írta, 121–213. old.)

10 ■ Külföldiek talán leginkább egy Münchenben élt magyar tudós rövid összefoglalását idézik: Thomas von Bogayay: *Grundzüge der Geschichte Ungarns*. Dritte, überarbeitete Auflage. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1977. 210. old. A kötet közel fele, 9–98. old., a középkorral foglalkozik.

ország várait, pontosabban azok várnagyait) a rájuk vonatkozó összes adattal e korszakból megtalálható.¹ Ez időközben a szerző középkori genealógiai gyűjtésével együtt CD-Romon is megjelent.² Azt hiszem, nem lehet vitás, hogy ha valaki összeállította a késő középkorban politikai szerepet játszó családok lezármazási tábláit, a vezető réteg rokoni összeköttetéseit, mennyi ismeretlen összefüggésre találhat magyarázatot.

Ily módon Engel lehetővé tette, hogy saját archontológiai és genealógiai gyűjtését más kutató is felhasználhassa, ezt az anyagot azonban ő ismerte a legjobban. Kiváló tudósunkat elsősorban az állam irányításában résztvevők szerepe és társadalmi összeköttetései, illetőleg a befolyásukat biztosító várak és uradalmak nagysága és területi fekvése érdekeltte, így főként politikai, társadalomtörténeti és településtörténeti kérdéseket kutatott, nagyszámú, alapvető tanulmányának zöme e témakörökkel dolgozta fel. Mindehhez a klasszika-filológiából ismert, úgynevezett prozopográfiai módszert alkalmazta. Ezt a módszert nem ő vezette ugyan be a magyar középkortudományba – ahogyan Engel maga rámutatott, először 1957-ben, egymástól függetlenül, Mályusz Elemér és jómagam alkalmaztuk, továbbá később még Bónis György³ –, viszont az ő kutatásai alapján vált a magyar középkor feldolgozásának nélkülözhetetlen eszközzé.

Sok jelentős, a magyar középkor számos kérdését jobban megvilágító, kutatási eredményeket módosító megállapítást tett. Teljességre törekvés nélkül ezek közül először a honor jogintézményének felismerése és meghatározása említendő. A honor – amelyet röviden bármikor felbontható szolgálati hűbérként határozhatunk meg – rendszerére alapozódott a magyar kormányzat az Anjouk és részben még Zsigmond alatt is.⁴ Bár Engel Pál eredményeit kezdetben vitatták,⁵ tanítása a „honorról” ma már elfogadott véleménynek számít.⁶ Egy másik Engel-elmélet, amelyben Nagy Lajos király (1342–1382) egy „ismeretlen

adományreformját” mutatta be, és az oklevelekben szereplő „nova donatio” („új adomány”) kifejezés jelentését magyarázta,⁷ ezzel szemben egyelőre vitatott.⁸ Amennyiben kiderülne, hogy kritikusának kell igazat adnunk, adatgazdag tanulmányát akkor sem lehet figyelmen kívül hagyni.

A most előttünk levő kötetek nemcsak Engel ismereteinek összefoglalását nyújtják a magyar középkor történetéről. Evtizedek óta ez az első, egyetlen

szerző által írt, tudományos alaposágú monográfia Magyarország 895–1526 közötti történetéről. Ilyen Hóman Bálint 1940–1943 között kiadott, német nyelvű, kétkötetes *Geschichte des ungarischen Mittelalters* óta nem jelent meg. Az egész magyar történetet összefoglaló egyszerűs munkák viszonylag szép számban jelentek meg mind idegen nyelven, mind magyarul, ezek azonban értelemszerűen keveset foglalkoznak a középkorral. Más középkori összefoglalások viszont több szerző művei, azaz az illető korszak legjobb szakértője dolgozta fel saját korát; ezek óhatatlanul tükrözik az egyes szerzők más és más szempontjait. Maga Engel két ilyen vállalkozás társszerzőjeként már beletanult az összefoglalások írásába.⁹

A munka jelentőségét fokozza, amit nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy még magyarul is

ritkaság az egyszemélyes középkor-történeti összefoglalás, nemhogy – Hóman Bálint óta az első – idegen nyelven a középkori Magyarország történetéről. Igaz, hogy örvendetes módon egyre több idegen nyelvű részlettanulmány vagy monográfia jelenik meg a magyar középkorról, mégis, ha egy külföldi olvasó áttekintést szeretett volna kapni a középkori Magyarország történetéről, nem juthatott hozzá modern feldolgozáshoz.¹⁰ Így szükségessé vált egy mindenki által érthetően megírt összefoglalás, annál is inkább, mert a magyar nyelvet a külföldiek kevéssé ismerik, szemben például a csehvel vagy a lengyelvel. Jóval nagyobb azon medievisták száma, akik a két másik kelet-közép-európai ország szakirodalmát olvassák, mint a magyarul tudóké.

Ma már az angol a legfontosabb összekötő nyelv, így különösen örvendetes, hogy az I. B. Tauris kiadó hajlandó volt egy Magyarország középkori történetével foglalkozó könyv kiadására, és ennek megírására épp Engel Pált kérte fel. Az elkészült munka tehát eleve külföldi, mégpedig elsősorban angol olvasók számára készült. A szerző igyekezett könyvét úgy elkészíteni, hogy az egykori magyarországi viszonyokkal nem ismerős külföldiek is megértsék, módjuk legyen az általuk vizsgált nyugati állapotokkal összehasonlíttani. Engel, noha jól tudott angolul, magyarul írta meg művét, hogy anyanyelvén is megjelenhessen. Az angol fordítást Pálosfalvi Tamás végezte, nyelvileg és szakmailag pedig Andrew Ayton angol tudós ellenőrizte.

A magyar szöveg is megjelent néhány hónappal az angol után. Az angol és a magyar kiadás szövege lényegében megfelel egymásnak. Az előbbi csak annyiban bővebb, hogy közli a középkori magyar királyok genealógiáját, amelyet a hazai olvasók máshol is könnyen megtalálhatnak, továbbá, hogy ott részletes irodalomjegyzék is található. Ez azonban nem a szokásos bibliográfia, ugyanis nem tartalmazza a szerző által felhasznált hatalmas magyar nyelvű szakirodalmat, hanem csupán fejezetenként elosztva a hazai és külföldi szerzők által valamely nyugati nyelven megjelentetett könyvek és tanulmányok bibliográfiai adatait. Ez az irodalomjegyzék nemcsak a külföldi olvasót igazítja el további kutatásaiban, hanem a magyar kutatók számára is felbecsülhetetlen segítség, hiszen igen gyakran olyan munkákról értesül, amelyeket itthoni bibliográfiáinkból nem ismerhet meg. Ez nem csak a külföldi szerzőkre áll, hiszen sok magyar tudós jelentet meg külföldön konferenciakötetben, emlékkönyvben vagy viszonylag eldugott folyóiratban igen lényeges tanulmányokat, amelyek itthon nem látnak napvilágot, és így a magyar bibliográfiákból hiányoznak. Az angol és a magyar változat leginkább a kötet epilógusában különbözik egymástól, amire még visszatérünk.

Bizonyos eltérést találunk az *Előszó*ban is, ez azonban inkább a más nyelvű olvasóközönség szempontjaiból következik. A leglényegesebb mondat, ami az egész művet jellemzi, megtalálható azonban mindkét változatban: „Remélem, hogy ebben a könyvben a Kárpát-medence egyetlen olyan lakosa sem fog élvezetet találni, akit erős nemzeti érzések fűtenek.” (Magyar változat, XI. old. A továbbiakban a magyar kiadás lapszámaira hivatkozom, és csak ott említem az angolt, ahol szükséges.) Ennek kettős indoka van. Egyrészt a szerző szemben állt minden nacionalizmussal, másrészt kevés olyan része van Európának, mint a Kárpát-medence, ahol a köztudatot, sőt a szakirodalmat is bizonyíthatatlan nacionalista legendák itatnák át. Ennek oka világos: a Kárpát-medence 1918-ig a Magyar Szentkoronához tartozott, így érthető, hogy mind a területén létrejött utóállamok, mind azok, amelyeknek egy-egy területrésze a régi magyar királysághoz tartozott, másként nézik a

magyarokkal közös múltat, az egész középkort tekintve. Természetesen a magyarok is másképp szemlélik a szomszédokkal közös középkort, sokan gondolkodnak még ma is a száz évvel ezelőtti szempontok alapján. Engel az angol változat előszavában (XI. old.) példákat is hoz erre, míg a magyarban csak egy-két magyar nacionalista nézetet kritizál. Mindkét munkában részletes mutatót is találunk.

Az előttünk fekvő könyv – most a szövegezésében nagyjában azonos magyar és angol variánsra egyaránt gondolok – egyrészt összefoglalja a magyar történettudomány jelenlegi, legmodernebb kutatási eredményeit, másrészt számos új megállapítást tesz. Ez természetesen érthető, hiszen Engel az ország vezető medievisztái közé tartozott, aki gyakorlatilag az egész korszakról többnyire forrásokkal alátámasztott saját nézetekkel rendelkezett. A szerző fő érdeklődési köre elsősorban az államra és a társadalomra irányult, így a legtöbb új eredményt itt találjuk, ezeket a kérdéseket dolgozta ki a legrészletesebben, ami nem jelenti természetesen azt, hogy a középkor egyéb problémáit nem tárgyalta.

Igy vannak vázlatosabban, néha talán a többihez viszonyítva rövidebben kidolgozott fejezetek. Egyes kérdésektől – például a pénztörténettől – eltekintve Engelt korábbi tudományos munkásságában a gazdaságtörténet, beleértve a várostörténetet is, nem nagyon érdekelte, s ez könyvében is megmutatkozik. Nem akarom azt mondani, hogy az ezzel foglalkozó részek nem foglalják össze jól a külföldi (és hazai) olvasó számára a magyar szakirodalom ide vonatkozó megállapításainak lényegét. Az természetesen más kérdés, hogy egy inkább gazdaság- és várostörténeti érdeklődésű szerző valószínűleg bővebben foglalkozott volna e kérdéskörrel. Engedtetsek meg ezzel kapcsolatban egy rövid megjegyzés. Az 1940-es évek második felétől a marxizmus hatására a korábban jóval nagyobb súlyt fektettek a „gazdasági alap” kutatására, és az állammal mint „felépítőmennyel” kevesebben foglalkoztak. Az utóbbi időben szinte természetes visszahatásként az érdeklődés felcserélődött. (Különben nem csak Magyarországon.) Engel sohasem volt marxista, így saját téma-választásai nem a politikai változás hatását mutatják. Mindenesetre helyes lenne középutat keresni.

Egy másik kérdéskör, amiről viszonylag keveset olvashatunk, a kultúra. Egyszerűsített összefoglaló munkák esetén ez mindig nehézséget okoz, hiszen itt figyelembe kell venni a művészet-, irodalom-, zene-, oktatás- és egyháztörténet eredményeit. A legtöbb

11 ■ Vö. László Gyula: A „kettős honfoglalás”. Magvető, Bp., 1978. 215. old. (Gyorsuló Idő); uő: *Őseinkről. Tanulmányok*. Gondolat, Bp., 1990. 131–157., 181–189. old. Az elmélet alapjai megtalálhatók már Marjalaki Kiss Lajos: *Anonymus és a magyarság eredete* (Miskolc, 1929) c. füzetében, igaz, a vidéki tanár szerint a finnugor magyarok már a szkíta kor óta a Kárpát-medencében éltek. A tanulmány kissé bővített új változata: uő: Gondolatok a magyar nép eredetéről. *Borsodi Szemle* I. (1956) 68–103. old.)

12 ■ Uo. 97. old.

történész – főleg az első három területen – nem szakember, így mások eredményeit kénytelen átvenni és beleilleszteni saját összefoglalásába. Ezzel a problémával természetesen Engel Pál is szembetalálkozott. Látszólag csak alkalmasszerűen foglalkozott kultúrtörténeti kérdésekkel. Amennyiben tartalomjegyzékét vesszük alapul, mindössze néhány igen rövid fejezet tárgyalja a kultúrát (*A Zsigmond kor kultúrája*, 203–205. old., illetve *Humanizmus és reneszánsz*, 264–266. old., *A nemesi műveltség*, 266–267. old.). Ez azt jelenthetné, hogy a X–XIV. század kultúrája nincs feldolgozva.

A valóság azonban más. A középkori magyar kultúra legfontosabb kérdéseit mégis megtaláljuk a kötetben, mégpedig a részletes mutató segítségével. A művelődést illető kérdések ott kerülnek szóba, ahol valahogy összefüggenek a történeti fejlődéssel. Így a művelődéstörténet nem vált öncélúvá, hanem a középkori magyar történet szerves része lett. Nekem ez a megoldás nagyon tetszik, nem hallgathatok el azonban egy lehetséges ellenvetést. Amennyiben a kegyes olvasó meg akarja ismerni Engel képét a középkori magyar kultúráról, akkor azt olyan mértékben kell ismernie, hogy már tudja, mit keressen a mutatóban. Pedig kultúrtörténeti szempontból is találhatóunk lényeges megállapításokat a kötetben. Ebből a szempontból különösen érdekes az 1367-ben alapított pécsi egyetemről írt rész. A szerző ugyanis a bíróságokon és a kancelláriákban működő világi jogászokról ír, akiknek a hazai szokásjogot kellett ismerniük, amit egyetemeken nem tanítottak. Egyetemet végzettek a hivatalos írásbeliségben nem volt szükség. Miután ezt megírta, megemlíti, hogy ezért vallott kudarcot minden középkori egyetemalapítási kísérlet. Most már sor kerülhet a pécsi egyetemalapítás leírására, azzal, hogy azt nem a király szorgalmazta, hanem a német születésű Bergzaberni Vilmos pécsi püspök (165–166. old.). Ugyanígy – szinte mellékesen – kerül sor az óbudai (1395) és a pozsonyi (1467) egyetem (205., 264. old.) alapításának megemlézésére.

A pécsi egyetem történetének leírása tehát kitűnően mutatja Engel Pál módszerét. Igyekszik az olvasóval minden lényeges ismeretet közölni a magyar középkorról, amikor azonban saját érdeklődési körétől távol eső kérdést kell leírnia, egy más témával kapcsolatban – röviden, de lényegre törően – ismerteti. Ez bizonyos mértékben nehéz olvasmánnyá teszi a munkát. Az, aki a középkori magyar történet egy bizonyos témájában vagy részletkérdésében szeretne ismeretekhez jutni, kénytelen végigolvasni az egész munkát – amiből különben sokat tanulhat –, mivel azt, amit keres, nem mindig ott találja meg, ahol gondolná. Egyes esetekben természetesen a mutató is eligazíthatja.

Az ismertetőnek most illenék felsorolnia mindazt az új eredményt, amit Engel Pál kitűnő műve felmutat. Erre azonban már csak helyhiány miatt sincs mód. Ezért néhány kérdést emelek csak ki, köztük olyanokat is, amelyeket magam talán másként lát-

nék. Kezdeném az újabb magyar történeti és régészeti szakirodalom egyik vitatémájával, a László Gyula professzorra visszamenő, úgynevezett „kettős honfoglalással”.¹¹ E szerint már a késő avar korban finnugor eredetű népesség élt a Kárpát-medencében. Árpád magyarjainak egy része türk nyelvet beszélt, egy másik része – és a Kárpát-medence népe – viszont a magyart. Engel első összefoglaló művében – László Gyula érvelésétől eltérő módon – hasonló eredményre jutott. Szerinte az árpádi honfoglalás idején a Kárpát-medence nem volt lakatlan, itt a már magyarul beszélő késő avarok laktak, akiket azonosít a később Erdély keleti végébe költözött székelységgel.¹²

A „kettős honfoglalás” elméletét a magyar történészek és régészek többsége elveti. Ezzel Engel tisztában volt, és így különösen tanulságos, hogy az idegen, angol olvasók számára írt könyvben mégis milyen módon foglalt állást. A 10–11. oldalon ismerteti a „kettős honfoglalás” elméletét, korábbi, 1990-es nézeténél valamivel bővebben. Itt már nem kapcsolja össze a székelykérdéssel, de átvesz elemeket László Gyula érveléséből. Semmi kétséget nem hagy afelől, hogy elfogadja az elméletet, mégis egy látszólagos logikai bukfenc következik. Miután „előmunkálatok híján nem értet meg az idő” az elmélet alapján a korai magyar történet újragondolására, a régi felfogás szerint kívánja ismertetni a magyar honfoglalást. Álláspontja bizonyos fokig módosult a székely kérdésben. Bár szövegezéséből nyilvánvaló, hogy ezt a népelemet már a honfoglalás előtt itt élt és magyarul beszélő népnek tartja, és nem fogadja el török eredetét, nem kapcsolja össze a késő avarokkal.

Azt hiszem, nincs lényeges ellentmondás Engel 1990-es és 2001-es álláspontja között. A különbség onnan eredhet, hogy most a külföld számára írt, és nem lett volna illő olyan, a hazai szakirodalom zömétől elutasított nézeteket terjeszteni, amelyek igazolásával maga – nem lévén a korszak szakértője – tudományos részletességgel nem foglalkozott. Úgy vélem, ez volt a szakmai etikának megfelelő eljárás. Az olvasó értesül a szerző saját álláspontjáról, aki azonban, mivel a tudományos közvélemény többsége nem látja bizonyítottnak, nem aknázza ki azt. E sorok írójának ezek után illenék arról nyilatkoznia, mit tart ő a „kettős honfoglalásról”. Előre kell bocsátanom, hogy magam sem vagyok e korszak kutatója. Elolvasván az elmélet mellett és ellen írt műveket, beszélvén mindkét nézet híveivel, azt kell megállapítanom, hogy jelenleg nem látom bizonyítottnak. László Gyula és követői azonban megingattak a korábbi, ma is általános tanításban. Majd további kutatások fogják eldönteni, hogy kinek van igaza. Ezért is helyeslem Engel látszólag furcsa eljárását.

A XIV–XV. század történetének szakértője azonban a korai magyar kor feldolgozásakor végül mégis gazdagította saját kutatási eredménnyel történettudományunkat. Magyarazatot keresett ugyanis a magyar krónikák azon állítására, hogy Álmost, Árpád

apját és elődjét „megölték, nem mehetett be ugyanis Pannoniába” (15. old.). 1990-ben ezt még azzal indokolta, hogy ő volt a szakrális fejedelem, akit a kazárok hite szerint egy bizonyos idő után meg kellett ölni.¹³ Most arra mutat rá, hogy mivel Álmos korábban szövetséget kötött Szvatopluk morva fejedelemmel, időközben azonban a magyarok Arnulf német királlyal szövetkezve be akartak törni a morva birodalomba, el kellett távolítani a Szvatoplukkal szerződést kötött uralkodót. Engel szerint ez a szerződésszegés kínos volt a magyaroknak, és ezzel magyarázza az úgynevezett fehér-ló-mondát, amit ugyancsak megtalálunk forrásainkban. E szerint Szvatopluk egy fehér lóért egy marok földet és füvet, továbbá egy korsó vizet adva tudtán kívül eladta országát. Ezt akarta Engel részletesen kifejtve akadémiai rendes tagi székfoglalójában előadni, erre azonban betegsége és halála miatt már nem volt módja.

Az Árpád-házi királyok korához is nyújtott Engel új adalékokat. Ezek közül talán a legérdekesebb a szabadok és szolgák társadalmi kategóriáiról alkotott nézete. Azt ő is elismeri, hogy az államalapítás korában erre a két rétegre oszlott az ország lakossága, az utóbbiak közel álltak a rabszolgákhoz. Az általános álláspont szerint ekkor, akárcsak a XIII. században, a szabadság ismérve a szabad költözés joga volt, és mivel ezzel kevesen rendelkeztek, fel kell tenni, hogy az államalapításkori közsabadok jó része két évszázad alatt lesüllyedt. Engel szerint viszont 1000 és 1200 között a szabadság és a szolgaság jelentése változott meg, tehát Szent István idejében az öröklődő terhekkel tartozók is lehettek szabadok. Ennek az elméletnek a legfontosabb következménye, hogy a várnépeket és előljáróikat, a várjobbágyokat a szerző a szabadokhoz sorolja (59–66. old.). Mint ismeretes, az országban 1000 körül (fából épült) erődítmények, várak épültek, élükön az ispánnal, aki a vár területében, megyéjében az uralkodót képviselte. A vár ellátására szolgáltak a várföldek, ezeken éltek a várjobbágyok és a várnépek. Engel ezzel kapcsolatban is érdekes nézetet képvisel. Szerinte a várföldek nem a királyi földtulajdon egyik formáját képviselték. „A várföld a jelek szerint épp az ellenkezője volt a magánbirtoknak, lett légyen az a király vagy mások magánvagyon; a várnépek pedig a lakosságnak azon kategóriáit foglalták magukba, amelyek megőrizték szabad állapotukat, és nem kerültek földesúri hatalom alá.” (70–71. old.)

Az Engel által nyújtott kép az Árpád-kori társadalomról logikus egységet, viszont kétségkívül az uralkodó tanítástól eltérőt alkot. Nyilvánvaló, hogy a korszak kutatóinak állást kell foglalniuk ebben a kérdésben. Sajnos a szerző halála nem teszi lehetővé, hogy a várható ellenvéleményekkel szemben megvédje nézeteit. Meg kell még jegyeznünk, hogy az Árpád-kor, főként annak korai szakasza amúgy is a magyar történelemnek az a része, amelyet illetően nem alakult ki mindenben konszenzus a kutatók között, és nem egy kérdésben egymással ellentétes ál-

lápontot találunk. Ez különben természetes következménye annak, hogy a XIII. századig viszonylag kevés okleveles forrás maradt ránk, ami több megközelítést tesz lehetővé.

Engel saját legszűkebb kutatási területe, mint már említettük, az Árpád-ház kihalásától (1301) Mátyás király trónra lépéséig (1458) terjedő időszak. Nyilvánvaló, hogy itt találjuk a legtöbb – a régebbi összefoglalásokhoz képest – új eredményt. Ezek zömét a szerző régebbi tanulmányai részletesen kifejtették. Egy részüket már említettem (a honort vagy a Nagy Lajos-féle adományreformot). Néhány kérdést azonban ki kell emelnünk, annál is inkább, mert ezekről önálló tanulmányt korábban nem írt, noha mintegy mellékesen többször kitért rájuk.

Talán a leglényegesebb a királyi udvar és az udvari nemesség szerepének felismerése. Engel történetírói módszere ismertetéséhez is tanulságos bemutatásuk. Mivel a királyi udvar – Árpád-kori előzmények után – I. Károly korában tűnik fel mint komoly politikai tényező, a szerző az első Anjou uralkodó kormányzását leírva foglalkozik az udvarral (125–127. old.), amely, noha bizonyos módosulásokkal, 1526-ig létezett, később a könyvben, egy-két rövid említést leszámítva, már nem kerül szóba. Az udvar és az udvari alkalmazottai ugyanis a magyar középkor végéig a királyi hatalom fontos kormányzati eszközei voltak, amire régen nem nagyon gondoltak. Itt, I. Károlynál ismerjük meg az udvartartás rendjét, az itteni rangosztályokat is. Ezzel szemben az általa udvari nemességnek nevezett udvari alkalmazottak társadalmi szerepét a Nagy Lajos korával foglalkozó részben találjuk meg (152–154. old.). Ez is természetes. Mivel Engel az „új adománnyal” kapcsolatos, általa feltételezett adományreformot az udvari nemesség javára tett intézkedésként fogta fel, egy helyen, és pedig Lajos koránál, ahol kellett, foglalkozott mindkettővel. A lényeg azonban talán nem ez, hanem az udvari és a megyei nemesség megkülönböztetése. Azt viszont, hogy bárói méltóságokat elsősorban az udvari elit tagjai kaptak, egy harmadik helyről tudjuk meg, ahol a bárókkal foglalkozik (156–157. old.)

Ugyanazt a témát tehát három részre osztva, gyakorlatilag első történeti megjelenésekor tárgyalja, és pedig részben valamilyen más kérdéssel együtt. Fentebb, a kultúrtörténeti résznél hasonlóra hívtam fel a figyelmet. A lényeg tehát az, hogy Engel gazdaságosan bánt a rendelkezésére álló terjedelemmel: igyekezett semmit sem kihagyni, de sok kérdésre csak egyszer, és pedig gyakran egy vele összefüggő problémával együtt tért ki. Csak ismételni tudom magam: ha valaki tisztában akar lenni a középkori magyar történetről alkotott Engel-képpel, végig kell olvasnia az egész könyvet.

13 ■ Uo. 97. old.

14 ■ A Becse-Gergely és a Dorozsma nemzetségek példáját Györfly György (*Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Akadémiai, Bp., 1959. 5–6. old.) hozta fel, szerinte azonban ezek a korai jelvények a nemzetségek totemállatait ábrázolták.

A régebbi történetírás nézete szerint első Anjou királyunk, I. Károly új hadszervezetet vezetett be. Erre semmi nyom nem utal, Engel pedig rámutat, hogy előzményei már az Árpád-korban megvoltak. A zászló alatt vonultak csatába a csapatok, amelyeket a vezér lobogója után neveztek el bandériumnak. (Hozzátehetjük, hogy ilyenformán a bandérium mint se-regtest ugyanazt jelenti, mint a zászlóalj.) A különbség annyi, hogy a régi megyerendszer fennállása idején a megyésispánok, az Anjou-korban pedig a bárók címeres zászlaja alatt vonultak hadba (158–159. old.). Ezzel kapcsolatban érdemes utalni Engel egy másik véleményére. A címerhasználatot a heraldikai irodalomnak megfelelően a XII. század végére helyezi. (Egyébként külföldön is alig fél évszázaddal lehet korábbra keltezni.) Itt az úri nemzetségek címereiről van még szó. Megemlíti azonban: „néhányik nemzetségi címer abból a jelvényből keletkezett, amelyet a nemzetség ispáni őse az ispáni zászlón használt, és a szimbólum eredete olykor a 11. századig követhető.” Ezzel magyarázható a két XI. századi testvértől leszármazó Becse-Gergely és Dorozsma nemzetség azonos címere (176. old.)¹⁴ Az más kérdés, hogy ispáni zászlókon előforduló jelvényt én magam nem ismerem, viszont ez valóban sok mindent megmagyarázna.

A késő középkorral foglalkozó fejezetekben Engel Pál túlnyomó többségben e sorok íróját követte, így innen csak egy-két kérdést emelek ki azok közül, amelyekben vagy újat mondott, vagy amelyekben nem vagyok vele teljesen egy véleményen. A szerző, aki birtoktörténeti kutatásai nyomán összeállította az ország birtokstatisztikáját, elgondolkoztató adatokkal szolgál. 1490-re a királyi birtokok aránya 4,5 százalékra csökkent, amihez még hozzászámíthatjuk a szabad királyi városok birtokait (4,1 százalék) és a székely székeket, valamint a jászkunok területeit (6,5 százalék). Az egyházi birtok aránya 13,5 százalék, ami európai viszonylatban nagyon alacsony. A többi a nemesség kezén volt (275–276. old.). A nemesség kezén levő birtokok megoszlását viszont nem itt, hanem a 279. oldalon mutatja be. Ezek szerint 1490-ben 32 főúri család kezén volt az ország területének 27 százaléka, 56 előkelő családnak 10 százaléka, 30 százaléka pedig a köznemességé. Bár összeadva ez nem ad ki 100 százalékot, az eltérés nem nagy, így világosan mutatja a királyi hatalom gyengeségét. Hozzá kell tennünk, hogy az arisztokrácia befolyása annál jóval nagyobb volt, mint ami birtokaik arányából látszik, hiszen a familiárisi viszonyok révén (erről jóval korábban, a 110–111. oldalon, I. Károllyal kapcsolatban írt) számos, főként előkelő nemes tartozott hatalmi köréhez. Az ország lakosságának azonban 3,5–4,5 százalékát kell a nemességhez számítanunk, kétharmaduk viszont jobbágytalan parasztnemes volt. Így az országban nagy tömegű politikai jogokkal rendelkező nemes élt, akik különösen országgyűlések idején valamely hatalmi csoportosulás oldalán mozgósíthatók voltak.

Azt hiszem, a százalékarányokba csúszott hiba ellenére nem becsülhetjük le ezen adatok jelentőségét, hiszen segítenek megmagyarázni a Jagelló-kor problémáit, és végeredményben a középkori magyar állam bukását. Ez valóban nem könnyű feladat, főleg Mátyás kormányzásával összehasonlítva. Engel, noha ismeri a korszakkal foglalkozó szakirodalmat, maga sem ad egyértelmű képet. A 287. oldalon mintha II. Ulászló (1490–1516) egyéniségéből, gyengeségéből, aktivitáshiányából magyarázná az ország gyengeségét. Egy uralkodó személyisége vitathatatlanul befolyásolja országa történetét, Ulászló pedig valóban nem volt egy Mátyás király. Más helyen viszont Engel a rendi törekvések káros hatását emeli ki (287–297. old.), sőt tulajdonképp ezzel magyarázza az állam meggyengülését. Abban egyet lehet véteni, hogy az urak azt akarták, hogy a király az ő testületükkel, azaz a királyi tanáccsal, a nemesi vezetők pedig azt, hogy az országgyűléssel együtt kormányozzon.

Van azonban ezekben a tézisekben bizonyos önelentmondás. Engelnek tökéletesen igaza van abban, hogy ahol a királynak módja volt beleszólni az ügyekbe, ott a kancellárok szándékai érvényesültek (291. old.). A titkárokat, ezeket az egyre növekvő számú és befolyású főhivatalnokokat pedig Engel szerint – jogosan – az kötötte össze, „hogy valamennyien az állam érdekeit képviselték, és ha az mégsem működött megfelelően, annak nem vezetőségük szakszerűtlensége volt az oka” (292. old.). Ebből viszont az következik, hogy II. Ulászló egyéniségét nem kell olyan lényegesnek tartanunk, hiszen a nagy hatalmú kancellár gyenge uralkodó mellett is jól elvezethet egy országot, amire tucatszámú külföldi példa idézhető. A három legfontosabb kancellár – Bakócz, Szatmári és Szalkai – tehetségét nehéz volna kétségbe vonni. Az állam széthullását tehát a rendi törekvések idézték elő, amelyekkel szemben pedig a kancellárok felléptek (292. old.).

A rendiség negatív szerepe az a pont, ahol a magam részéről óvatosabban fogalmaznék. Itt be kell kapcsolni fejtegetésünkbe a könyv magyar változatának – ahogy már említettük – az angoltól eltérő epilógusát. Engel itt utal a nagy ellentétre, ami Mátyás állama és a középkori magyar királyság 1526-os „dicstelen bukása” közt van. Idézem: „Nem a vere-ség ténye volt dicstelen, hanem annak módja. A támadás nem egy működőképes államot ért, amely kemény küzdelemben maradt alul, hanem egy belsőleg szétkorhadt politikai rendszert, amely szinte kínálkozott prédául. Mátyás halála után a magyar társadalom sorsa igen hamar úgy alakult, hogy képtelenné vált a hatékony önvédelemre. Pontosan ugyanazok a diszfunkcionális jelenségek mutatkoztak benne, mint jóval később a szintén öngyilkosságra ítélt lengyel nemesi köztársaságban. [...] Nyilvánvaló, hogy mint a lengyel–litván államot, úgy Magyarországot is a nemesi rend uralomra jutása tette tönkre.” Ezzel szemben felhossa a nyugati államok ellentétes példáját, és csak annyi pozitívumot talál a nemesi politikában,

hogy az hittel tette, amit tett: „kormányozni ugyan nem tudta az országot, de amikor eljött az ideje, kész volt vele együtt pusztulni.” Végül – és talán ez a könyv mának szóló alap gondolata – rámutat arra a hatásra, amit a köznemesi politikus, Werbőczy gyakorolt. A nemesség „idegengyűlölete, elfogultsága, illúziói és önimádata a XVIII. század végétől virulens nacionalizmusként él tovább”. Ez máig akadályozza egy modern, pragmatikus közéleti gondolkodás kialakulását (306–307. old.).

Az Engel által felvetett problémát kétfelől kell megközelíteni. Egyrészt a rendiség általános politikai szerepe, másrészt a konkrét, Jagelló-kori helyzet vizsgálható. Tudománytörténetileg a rendiség negatív értékelése a XIX. századi porosz állam légkörében felőtt történészeknél kezdődik, akik tagadták a rendek pozitív hozzájárulását az államalakításhoz.¹⁵ Mások viszont rámutatnak, hogy a középkor végén Európában a rendek az integráció és stabilizáció egyik elemét alkották.¹⁶ Ezt a megállapítást a kelet-közép-európai térségre, így Magyarországra, Lengyelországra és Csehországra is érvényesítik. Mint láttuk, Engel Lengyelország több mint két évszázaddal későbbi tragédiájával kapcsolta össze a Mohács felé vezető utat. Néhány példa ezzel kapcsolatban a modern szakirodalomból: a kiváló Kelet-Európa-kutató, Zernack a skandináv fejlődést vetette össze a lengyelével. Szerinte Európa többi részéhez képest, ahol a központ hatalmi eszközei megnövekedtek, az északkeleti régióban alig. „Rossz útra vezetne azonban, ha ezért az északkeleti »köztársasági« monarchiák politikai hatékonyságát alábecsülnénk.” (Konkrétan Svéd- és Lengyelországról van szó.) Ezeknél alkotmányosan átforgalmazott államjogi gondolkodásról és politikai filozófiáról is szó van. A két ország hatalomvesztése a XVIII. században Poroszországgal és Oroszországgal szemben következett be, amelyek a modernizációt militarista-abszolutista módszerekkel akarták elérni.¹⁷

Egy másik Kelet-Európa-kutató, Gottfried Schramm professzor néhány éve a lengyel fejlődést épp a magyarral és a csehvel összevetve lényegében hasonló megállapításokat tett. Ezt egy idézettel világítottam meg: „Nem sokkal 1500 után – beleértve itt Csehországot is – kiépült az általunk tárgyalt övezetben a rendi államiség tiszta formája. A cseh királyság 1500. évi országos szabályzatával, a lengyel országgyűlés 1505. évi Nihil novi-törvényével, és a Pest melletti Rákosmezőn ugyanebben az évben megszavazott magyar királyválasztási előírásokkal egy olyan államtípust határoztak meg, amely hangsúlyeltolódást engedett ugyan a mágnások vagy a köznemesség javára, de magas gátat emelt egy kora abszolutisztikus utószabályozás bármely árával szemben.” A kis Csehországban és az összezsugorodott Magyarországon a Habsburgok, azaz külső erő számolta ezt fel. „Lengyelország, Kelet-Közép-Európa tisztán megőrződött darabja, nyomatékosan példázza, hogy amennyiben nem léptek különleges feltételek közbe, ez a (politi-

ka) kultúra igen jól fennmaradhatott a XVIII. század második feléig, anélkül, hogy az országon belül komolyan megkérdőjeleződhetett volna.”¹⁸

Hasonló nézeteket és idézeteket hozhatnánk még, azonban, gondolom, ebből is világos, hogy a késő középkori magyar rendiség és az annak „pudingpróbájaként” használt lengyel példa az Engeléhez képest ellenkezőképpen is értelmezhető. A lényeg tulajdonképp abban keresendő, hogy az idézett külföldi tudósok a kora újkori abszolutista (és részben militarista) monarchiák iránti ellenszenvtől vezetettve az alternatívát a kelet-közép-európai rendi monarchiákban találták meg, ezért pozitívan értékelték a Werbőczyéhez hasonló politikai ideológiákat, valamint azt, hogy itt a helyi és regionális igazgatásban önkormányzatokat találunk. Igaz, ehhez még Angliát is hozzászámítják, azzal, hogy az „Anglia–Lengyelország”-típus a helyi igazgatásnak a rendi államba való betagozódása következtében védelmet nyújtott az abszolutista törekvésekkel szemben. Viszont Lengyelország, Csehország és Magyarország Angliánál következetesebben volt rendi államilag megszerveve.¹⁹ Magam nem kívánok állást foglalni. Végso soron Schrammék az abszolutizmus iránti ellenszenvükben pozitív példát találtak a mi régióinkban, Engel pedig a modern nacionalizmus ellen fellépve annak őseit éppen ebben a „pozitívumban” vélte felta-

15 ■ Vö. Winfried Eberhard: Herrscher und Stände. In: *Pipers Handbuch der politischen Ideen*. Hsg. von Iring Fetscher, Herrfried Münkler. Bd. 2. Piper, München–Zürich, 1993. 543. old. 2. j. Lásd még alább, 18. jegyzet.

16 ■ Heinz-Dieter Heimann: Europa 1500: „Ordnung schaffen” und „Sich-Einordnen lassen” als Koordinaten eines Strukturprofils. In: *Europa 1500. Integrationsprozesse im Widerstreit: Staaten, Regionen, Personenverbände, Christenheit*. Hrsg. von Ferdinand Seibt, Winfried Eberhard. Klett-Cotta, Stuttgart, 1987. 555. old.

17 ■ Klaus Zernack: Probleme des Königtums in Nordeuropa im Zeitalter der Union von Kalmar (1397–1521). In: *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich*. Hrsg. von Reinhardt Schneider, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, 1987. 422–424. old. (Vorträge und Forschungen Bd. XXII.)

18 ■ Gottfried Schramm: Polen – Böhmen – Ungarn. Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. In: *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa. Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16.–18. Jahrhundert*. Hrsg. von Joachim Bahlcke, Hans-Jürgen Bömelburg, Norbert Kersten. Universitätsverlag, Leipzig, 1996. 13–38. old. Az idézet: *uo.* 18. old.

19 ■ *Uo.* 21. old.

20 ■ Engel, Kristó, Kubinyi: *i. m.* 282–283. old.

21 ■ András Kubinyi: *König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn. Städteentwicklung, Alltagsleben und Regierung im mittelalterlichen Königreich Ungarn*. Verlag Tibor Schäfer, Herne, 1998. 299–300. old. (Studien zur Geschichte Ungarns Bd. 1.)

22 ■ Engel, Kristó, Kubinyi: *i. m.* 414–415. old.

23 ■ *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490*. Francisci Döry collectionem manuscriptorum additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisae Érszegi, Susanna Teke. Akadémiai, Bp., 1989. 325–326. old. (1488), 322–324. old. (1487), 327–330. old. (1489). (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II/19.)

24 ■ Szakály Ferenc: *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt (1314–1525)*. Wosinszky Mór Múzeum, Szekszárd, 1998. 28. old.

lálni. Idézeteim ennek bemutatásán kívül azt a célt szolgálták, hogy világossá tegyem, mennyire nem álltak példa nélkül a középkorvégi magyar viszonyok, hiszen lényegében a lengyel és cseh (ezt eddig is tudtuk), valamint a svéd helyzet is hasonló, így kétséges, hogy volt-e lehetőségük a középkori magyar politikusoknak más utat választani.

Mindez erősen elméleti jellegű kérdés. Azt nem tudhatjuk, hogy Mohács és az ország azt követő három részre szakadása nélkül Magyarország a lengyel utat követte volna-e, amint azt Engel és – érdekes módon – a lengyel fejlődést dicsérő idézett kutatók egyaránt hiszik. Forduljunk tehát a Mohácsnál dicsőtelenül elbukott, belsőleg szétkorhadt politikai rendszerhez, hogy Engelt idézzem. (Itt azonban a félreértések elkerülése végett meg kell jegyeznem, hogy a Jagelló-kor köznemesi politikusairól nekem is Engélhez hasonlóan negatív a véleményem.²⁰) Csakhogy egy rendezettebb, belső ellentétekkel nem megzavart rendszer is nehezen tudott volna ellenállni az I. Szelim uralkodása idején (1512–1520) Egyiptommal és Szíriával bővült Török Birodalomnak. Engel maga írta, hogy Mátyás tisztában volt azzal, a nyílt összütközést kerülnie kell a szultáni haderővel (251. old.). Hozzátehetjük, akkor a török még fele olyan erős volt, mint az 1520-as években.

A rendi viszonyok esetében is érdemes bizonyos mértékben korrekciót alkalmazni. Nézetem szerint a középkorvégi Magyarországon három politikai erő volt: a király, akinek még a Jagelló-korban is számos joga maradt, az urak, akik a királyi tanácsot tartották kezükben, végül az országgyűléseken szerepet játszó köznemesség. Mátyás egész uralkodása alatt változó összetételű koalíciókkal kormányzott, hol az urakkal, illetve egyik klikkjükkel, hol a köznemességgel (is).²¹ Tartalmilag, bár nem kimondva, lényegében Engel is ezt írja – egy lényeges eltéréssel. Szerinte Mátyás a köznemességet igyekezett féken tartani, mert a Zsigmond utáni zavaros időben kiderült, „hogy a királyi hatalom megerősítésének legfőbb akadálya a rendi országgyűlés”. Ezért 1476 után mindössze öt országgyűlést tartott, azaz a rendek befolyása csökkent (262. old.). Valószínűleg ezért írt csak keveset Engel az 1486-os törvénykönyvről, amelyet a régebbi történetírás épp a nemességnek tett gesztusként érté-

kelt. A király utolsó 13 évében tartott kisszámú országgyűlés még egyszer visszatér a Jagelló-kor leírásakor, ahol Engel a gyakori országgyűlésekkel igyekszik bemutatni a rendek növekvő hatalmát (287. old.).

Sajnos önkritikusan meg kell jegyeznem, hogy akaratlanul én vezettem Engelt ferde vágányra, és enélkül talán másként fogalmazott volna. A vele és Kristó Gyulával közösen írt késő középkori összefoglalásunk időrendi táblázatában ugyanis én csak az 1478-as, 1481-es, 1482-es, 1485-ös és 1486-os országgyűlést említettem.²² Csakhogy volt még országgyűlés 1488-ban, mégpedig legalább kétszer, de nem zárható ki, hogy háromszor. Ezen kívül 1487-ben a király a királyi tanáccsal szavaztatta meg az adót, ezt viszont a megyegyűlésekkel fogadtatta el, 1489-ben pedig a rendi ország kétszer szavazott meg számára adót, de nem tudjuk, hogy országgyűlésen-e, vagy az 1487-es módon.²³ Miután 1458–1477 közt tizenöt, 1478 és 1490 közt pedig biztosan hét országgyűlést tartottak, az arány nem rossz. Még egyszer hangsúlyozom, hogy én hagytam ki tévesen két országgyűlést az időrendi táblázatból.

Még egy megjegyzés. Az imént láttuk, hogy a királyi megyegyűlésekkel, azaz a vidéki nemesség önkormányzati testületével is fogadtatott el adót. (Megjegyzem, ebben II. Ulászló is követte, például 1491-ben.) A helyi nemesi önkormányzatok jelentőségét – mint láttuk – a külföldi szakirodalom is kiemelte. Nos, erről az önkormányzatról legutóbb Szakály Ferenc nyilatkozott, összekapcsolva azt a központi bíraskodással: „Hitünk szerint a Mohács előtti magyar jogrendszer a maga korában és szintjén meglehetősen jogbiztonságot kínált az ország nemes – és talán nem nemes – lakossága számára.”²⁴

Végeredményben, még egyszer hangsúlyozom, Engel Pál kitűnő munkát írt. Nemcsak a külföldi olvasó számára foglalta össze tudományos alapossgal a középkori Magyarország történetét, így feltehetően hosszú ideig ez lesz a Kelet-Közép-Európa történetével foglalkozók magyar kézikönyve, de nekünk, hazai olvasóknak is tudott újat nyújtani. A rendiség kérdésében esetleg más megközelítés is lehetséges lett volna, de ez talán nem is annyira tudományos probléma. □

A MAGYAR KÖZÉPKOR „TELEFONKÖNYVE”

Még postáskorában barátkoztam meg Engel Palival. Azt hiszem, Fügedi Erik említette egy nyári pesti utam alkalmával, hogy az az Engel, aki a várakról dolgozik, a Krisztina-központban található. Talán ebből az asszociációból is következett, hogy évekig (mit évekig? évtizedekig) tartó prozopográfiai és történelmi földrajzi munkáira egymás közt csak mint a „telefon-

BAK JÁNOS

könyvre” hivatkoztunk. Ehhez kellett elsősorban a komputer, amiről én tudtam már, hogy hasznos írógép, de mikor az egyik első számítógépét – természetesen Macintosht! – Ausztriából (ha jól emlékszem, amolyan tornazsákba átcsomagolva) áthoztam és ő elmagyarázta, milyen adatbázis meg térképprogram fut majd rajta, beláttam, hogy a jövőt látom magam előtt, de